Sawitri Saharso

Een vrouw met twee missies

Reactie op Helma Lutz

Helma Lutz heeft een inspirerende beschouwing gegeven over de verhouding tussen feminisme en multiculturalisme. Zij breekt daarin een lans voor het *kruispuntdenken*. Dat is een theoretisch perspectief dat stelt dat wij mensen geen maatschappelijk vrij-zwevende subjecten zijn, maar allen een maatschappelijke positie toegewezen krijgen. Maatschappelijke ongelijkheid is gestructureerd langs lijnen van gender, etniciteit, klasse, nationaliteit en seksualiteit. Tegelijkertijd zijn het assen van maatschappelijke betekenisgeving, die doorwerken tot in ons individuele gevoel van wie we zijn. Onze biografieën zijn er als het ware door getekend. Kruispuntdenken is, in Lutz' eigen woorden, een identiteitstheorie en een middel, een instrument om de sociale positionering van mensen te analyseren. Ik kom daar nog op terug.

Lutz laat haar pleidooi voor het kruispuntdenken voorafgaan door een uiteenzetting over hoe feminisme en multiculturalisme zich volgens haar tot elkaar moeten verhouden, en vooral ook, hoe ze zich *niet* tot elkaar moeten verhouden. Zij verwijst daarbij naar de uitspraak van Cisca Dresselhuys, hoofdredactrice van *Opzij*, dat redactrices met een hoofddoek er bij *Opzij* niet inkomen. Lutz en ik hebben ons daar beiden aan gestoord. Die uitspraak staat voor mij, en vermoedelijk ook voor Lutz, voor een zelfgenoegzaam westers feminisme, dat weet wat feministisch is en wat niet (de hoofddoek), en dat een gedachtewisseling daarover niet nodig acht. Daarom heb ik in het essay 'Feminisme versus multiculturalisme?' opgeroepen tot een interculturele dialoog (Saharso, 2000). Lutz merkt op dat ik met mijn pleidooi voor een interculturele dialoog voorbij ga aan het feit dat de voorwaarden voor die dialoog ontbreken. Minderheden doen vrijwel niet mee aan het debat over multiculturalisme; het debat wordt over hun hoofden heen gevoerd. Ze moeten eerst nog toegang krijgen tot het debat. Ik ben het daarin met haar eens. Lutz en ik zijn wat betreft 'feminisme en multiculturalisme' in meerdere opzichten *fellow travellers*. Er zijn echter ook verschillen tussen ons.

Lutz bespreekt Susan Moller-Okins essay *Is multiculturalism bad for women?*, waarmee de laatste in de Angelsaksische wereld de knuppel in het multiculturalistische hoenderhok gooide. Lutz bespreekt Okin zeer kritisch, maar ik heb meer waardering voor haar. Okin heeft haar essay geschreven met een specifieke inzet: ze gaat ervan uit dat er veel culturen in de wereld zijn die ten diepste patriarchaal zijn. Migranten, afkomstig uit deze culturen, vestigen zich nu in westerse landen. Dat zijn liberaal-democratische samenlevingen, waarin er ook nog steeds veel mis is tussen de seksen, maar waarin vrouwen en mannen wel gelijke rechten hebben en de overheid geacht wordt deze voor al haar burgers gelijkelijk te beschermen. Wat we nu zien gebeuren, zegt Okin, is dat in die minderheidsgemeenschappen vrouwen niet gelijk behandeld worden en dat ook anderszins hun rechten grof geschon-

den worden. De betrokkenen beroepen zich op hun culturele tradities, die daarom zouden vragen, en ze krijgen nog gehoor ook. Kidnapping en verkrachting door Hmongmannen heet onderdeel te zijn van de traditie van 'huwelijk door gevangenneming', moord op een van overspel verdachte echtgenote heet 'eerwraak'. Deze culturele redenen verschijnen als 'cultureel verweer' in de rechtszaal en hebben in diverse gevallen geleid tot strafvermindering of zelfs intrekking van de aanklacht (Okin, 1999, p. 18). Het toekennen van speciale rechten aan culturele minderheidsgroepen om hen in staat te stellen hun cultuur te beleven, zoals door sommige multiculturalisten bepleit wordt, vindt zij daarom getuigen van misplaatst cultuurrelativisme en voor minderheidsvrouwen in potentie levensgevaarlijk. Toekenning van groepsrechten betekent namelijk dat er voor culturele minderheidsgroepen een uitzondering gemaakt wordt op de geldende rechtsregels. Dat komt er in het geval van patriarchale minderheidsculturen op neer dat deze een vrijbrief krijgen om de vrouwelijke groepsleden achter te stellen. Minderheidsvrouwen genieten dan minder bescherming door het recht, terwijl ze toch van de overheid mogen verwachten dat die hen evenzeer als autochtone vrouwen beschermt tegen inbreuken op hun grondrechten. We moeten ervoor waken, zegt ze, dat die groepsrechten niet bijdragen aan de instandhouding van de achterstelling van vrouwen in die culturen. Als feministen hebben we daarin een bijzondere verantwoordelijkheid.

Sander Gilman is het volstrekt oneens met Okin en Lutz citeert hem met instemming (Gilman 1999). Zelf was ik minder ingenomen met zijn reactie op Okin. Het is waar, Okin veegt allerlei nare praktijken die vrouwen aangedaan worden in naam van hun cultuur op één hoop: gedwongen uithuwelijking, polygamie, clitoridectomie, het verlies van de ouderlijke macht na scheiding, eerwraak... en ook de islamitische hoofddoek of sluier ontbreekt niet in haar rijtje 'door feministen te bestrijden zaken'. Het retorische effect van een dergelijke opsomming is dat die culturen verschijnen als barbaars en achterlijk, als de morele hel, waar tegenover dan de Anglo-Amerikaanse cultuur verschijnt als de morele hemel. De manier waarop ze haar betoog heeft opgebouwd, leidt kortom tot een demonisering van andere culturen en tot blindheid voor de tekortkomingen

van de eigen cultuur. Daarop richt zich de kritiek van Gilman. Waar hij echter helemaal aan voorbijgaat, is dat een culturele praktijk als clitoridectomie zeer schadelijk is voor vrouwen. Gilman bagatelliseert die schade volkomen. Hij stelt vrouwenbesnijdenis op één lijn met jongensbesnijdenis. Voor hem zijn het allebei voorbeelden van hoe de dominante meerderheid aan minderheden barbaarse rituelen toeschrijft, om hen vervolgens als barbaren uit te sluiten van ons collectieve zelfbeeld van moderne, beschaafde mensen. Maar barbaarse rituelen zijn soms barbaars. Het veroordelen van seksistische tradities van minderheidsgroepen mag je daarom niet afdoen als alleen stemmingmakerij tegen minderheden. Dat is voor mij een niet te accepteren bagatellisering van wat vrouwen uit naam van hun cultuur aangedaan wordt.

Een andere reden waarom ik niet gelukkig was met Gilmans reactie is dat hij ook volkomen voorbij gaat aan waar het Okin eigenlijk om te doen is: het aan de kaak stellen van het seksisme in minderheidsculturen. Het risico dat minderheidsgroepen culturele groepsrechten misbruiken om hun vrouwelijke leden eronder te houden is natuurlijk levensgroot als die culturen zo patriarchaal zijn als Okin denkt. Ik denk dat Okin zich hierin vergist en dat geen enkele cultuur zo eenduidig patriarchaal is als zij aanneemt. Ik onderken echter wel dat er tradities zijn, in elke cultuur, die schadelijk zijn voor vrouwen. Daarom vind ik het wel legitiem om ons af te vragen of we die tradities moeten respecteren. Daarom vind ik het ook legitiem om erop toe te zien dat de toekenning van groepsrechten niet in het nadeel van vrouwen werkt.

Wat een voor- of een nadeel is, is overigens nog niet zo gemakkelijk vast te stellen. Er is bijvoorbeeld over gesproken of de Nederlandse overheid echtscheiding naar Marokkaans recht zou moeten erkennen. Het Nederlandse recht biedt vrouwen een veel sterkere financiële en juridische positie dan het Marokkaanse recht. Zo erkent het Marokkaanse recht de *talaq*, scheiding door verstoting, als eenzijdig recht van de man. Je zou denken dat erkenning tegen de belangen van de betrokken vrouwen ingaat, en Marokkaanse vrouwenorganisaties in Nederland hebben zich ook tegen dit plan verzet, maar ik heb begrepen – het is niet mijn specialisme – dat zij er soms ook belang bij kunnen hebben dat echtscheiding volgens Marokkaans recht in Nederland erkend wordt. Dat is bijvoorbeeld zo, omdat in sommige gevallen 'niet erkennen' ertoe leidt dat die vrouwen juridisch nooit van hun man af kunnen komen. Sommige vrouwen zijn om die reden bang om voor familiebezoek naar Marokko te gaan. Als zij een nieuwe relatie zijn aangegaan, terwijl ze voor de Marokkaanse wet nog getrouwd zijn, plegen zij een strafbaar feit.[1] Tegen onze feministische intuïties in, blijkt erkenning van dit onderdeel uit een andere rechtscultuur dus wel het belang van vrouwen te kunnen dienen. In tegenstelling tot Lutz vind ik daarom Okins vraag 'Is multiculturalisme slecht voor vrouwen?' geen naïeve of onzinnige vraag. Inderdaad, immigratie is een onomkeerbaar proces en de multiculturele samenleving is een empirisch gegeven, maar de kwestie is daarom juist: hoe gaan we daarmee om?

Lutz richt haar pijlen vooral op processen van normalisering, de erbij horende verdeling van de wereld in tweeën – een tweedeling die altijd een hiërarchisch karakter heeft – en op de uitsluiting van minderheden die daaruit voortkomt. Ik ben het met haar eens dat die sociale en culturele uitsluiting van minderheden een belangrijk probleem van multicultureel samenleven vormt. Het door Lutz voorgestelde kruispuntdenken is bedoeld als een manier om daar greep op te krijgen. Het beoogt verschillende ongelijkheden en identiteitscategorieën samen te denken, om daarmee het stapelen van identiteiten te vermijden. We zijn niet én vrouw én lid van een etnische groep én lid van een sociale klasse, maar onze klasseachtergrond bepaalt *hoe* we vrouw zijn, onze sekse *hoe* onze etnische identiteit is ingevuld.

Op deze manier hoopt het kruispuntdenken aan die dichotomieën te ontsnappen, ze te overstijgen. Dat is mooi. Alleen, diverse andere theoretische stromingen – ik denk aan sociaal-constructivisme, standpunttheorie of transversalisme – hebben dezelfde ambitie. Anders gezegd: het is me niet duidelijk waarin of waardoor het kruispuntdenken zich in *kennistheoretisch* opzicht onderscheidt van deze andere theoretische stromingen.

Misschien is het verschil niet een kennistheoretisch verschil, maar zeggen kruispuntdenkers tegen vertegenwoordigers van andere stromingen: 'We willen misschien hetzelfde, maar het verschil is dat wij slagen, waar u faalt'. Dan wordt het van belang om ons een idee te vormen van wat je met kruispuntdenken nu allemaal wel en niet kan. Als ik bijvoorbeeld een fenomeen als etnische onderklassevorming wil begrijpen, leidt kruispuntdenken dan tot een betere begripsvorming? Onder de armen zijn vrouwen oververtegenwoordigd, dus etnische onderklassevorming lijkt me zeker een fenomeen waar klasse, sekse en etniciteit belangrijke parameters zijn. Het zijn dan, eerlijk gezegd, toch gewoon economische theorieën over de werking van de arbeidsmarkt, die me duidelijk maken hoe de toegang tot de arbeidsmarkt voor bepaalde groepen bemoeilijkt wordt. Neem bijvoorbeeld de 'armoedeval': het fenomeen dat mensen die gewend zijn van een uitkering rond te komen er in inkomen op achteruit gaan wanneer ze overgaan tot betaald werk. Doordat het salaris wat ze verdienen net boven de inkomensgrens uitkomt die bepaalt of ze in aanmerking komen voor inkomensondersteunende maatregelen en hun aanspraken verliezen op allerlei subsidies, zijn ze met hun betaalde werk uiteindelijk financieel slechter af dan met hun uitkering. Dit ontmoedigt natuurlijk toetrede tot de arbeidsmarkt. Het is een verschijnsel dat op zich niet naar sekse of herkomst discrimineert. Toch zien we dat feitelijk vrouwen uit etnische minderheidsgroepen relatief meer belemmerd worden om de arbeidsmarkt te betreden door deze armoedeval. De verklaring is dat vrouwen uit etnische minderheidsgroepen relatief vaker tot de armste inkomensgroepen behoren. Dat geldt zeker voor alleenstaande ouders en juist onder die alleenstaande ouders vinden we veel vrouwen uit etnische minderheidsgroepen. Natuurlijk grijpen sekse, klasse en etniciteit hier in elkaar, maar dat is een bijna banale constatering. In beleidskringen wordt het bestaan van de armoedeval onderkend en op de beleidsagenda geplaatst (zie het rapport van de commissie AVEM en de regeringsreactie daarop). De armoedeval is dus niet het vernieuwende inzicht dat het kruispuntdenken belooft te brengen. Het probleem met de armoedeval is veeleer hoe daarvoor een sociaal verantwoorde oplossing te vinden (anders dan afschaffing van die inkomensondersteunende maatregelen), maar eerlijk gezegd heb ik mijn twijfels over het *oplossend vermogen* van het kruispuntdenken op dit punt.

Waarschijnlijk is het te ambitieus om kruispuntdenken als dé oplossing te zien voor alles wat met multiculturaliteit te maken heeft. Zo is het misschien ook helemaal niet bedoeld. Ik ben zelf geneigd om te denken dat het een theorie is die zich vooral goed leent om meer inzicht te krijgen in hoe processen van *sociale representatie* van identiteiten werken. Het richt immers de aandacht op vragen als: wat zegt dit spreken over de ander eigenlijk over mij, of welk onderscheid zit impliciet besloten in deze wijze van het probleem stellen, welke groepen worden ingesloten door dit discours en welke uitgesloten? Dat zijn zonder meer zinvolle en nuttige vragen. Lutz illustreert het kruispuntdenken aan de hand van een analyse van de film *De Poolse bruid* van Karim Traïda (1998). Lutz weet met die analyse heel goed duidelijk te maken hoe de grote ongelijkheden van klasse, sekse en de Noord-Zuidtegenstelling het leven van gewone mensen bepalen. Wat ik echter niet goed met elkaar kan verenigen is dat kruispuntdenken de ambitie heeft om dichotomieën te overstijgen – het zou ons

moeten helpen om niet meer in elkaar uitsluitende en hiërarchisch geordende categorieën te denken – maar dat we tegelijkertijd op zoek moeten gaan naar bipolaire differentiatielijnen. De 'andere' vragen die Lutz bij de filmfragmenten stelt, die bedoeld zijn om intersectionaliteit op het spoor te komen: 'Wat zou er aan de plot veranderen als Anna een zwarte vrouw was of Henk homoseksueel?', brengen mij hierover ook geen verheldering. Wanneer we zulke vragen stellen, weten we kennelijk al wat een zwarte of homoseksuele identiteit is. Anders gezegd: in dit soort vragen worden die identiteiten gedacht als empirisch gegeven en geaccepteerd als reëel bestaande categorieën. Dat lijkt me moeilijk verenigbaar met een politiek van deconstructie van identiteitscategorieën, want er wordt immers geen categorie overstegen. De bipolaire differentiatielijnen 'zwart/wit' of 'homo/heteroseksueel' blijven gewoon intact. Hier lijkt me het *doel* van de theorie in tegenspraak te zijn met haar *methode.*

Waar het kruispuntdenken *als identiteitstheorie* minder sterk in lijkt te zijn, is het inzicht geven in het vermogen van mensen om de wereld naar hun hand te zetten. Het kruispuntdenken lijkt er vooral in geïnteresseerd te zijn, te laten zien hoe we tot in onze persoonlijkheid maatschappelijk gevormd zijn, en niet in de vraag hoe onze individualiteit tot stand komt. Maar mensen laten zich niet reduceren tot dragers van betekenissen. Zij zijn actief handelende personen, die zelf de situatie bepalen waarin ze zich bevinden en daarmee de situatie en zichzelf veranderen. Dat geldt zeker ook voor de twee hoofdrolspelers uit de film, Henk en vooral Anna, die uiteindelijk een meesteres is in het naar haar hand zetten van haar omgeving. Dat is de boodschap die de film voor mij ook bevatte en het is een politiek belangrijke boodschap. Het feminisme is verbonden met een sociale beweging, gericht op het bewerkstelligen van sociale verandering. Daar zijn mensen voor nodig die in staat zijn hun lot in eigen hand te nemen en een identiteitstheorie, die zich van dat *vermogen tot zelfbepaling* theoretisch rekenschap kan geven. Daarom zou ik van 'kruispuntdenkers' willen weten hoe dit denken een perspectief is of kan worden, waarin mensen niet alleen kruispunten van betekenissen zijn, alleen betekend worden, maar zelf ook betekenis verlenen en gangbare betekenissen veranderen.

Als ik het feminisme een sociale beweging noem, brengt me dat, tot slot, bij de kwestie of wij al of niet een missie hebben. Lutz verzet zich tegen de beschavingsmissie van Cisca Dresselhuys. Haar missie is ook de mijne niet; dat zal inmiddels genoegzaam duidelijk zijn. Volgt hier nu uit dat we als feministische wetenschapsters geen eigen normatief standpunt in mogen nemen? Dat lijkt me vrijwel onvermijdelijk. Hoe je ontwikkelingen beoordeelt, lijkt me daar ten zeerste mee verbonden. Ik ben geneigd om te zeggen: laten we normatieve vragen niet uit de weg gaan, maar ze juist expliciet stellen. Juist om te voorkomen dat je meet met twee maten, moet je je morele intuïties expliciteren en kritisch onderzoeken. Daarbij kan het een voordeel zijn om sociale wetenschapper te zijn, zoals Lutz en ik. Als sociale wetenschappers zijn we erin getraind om de empirie niet als gegeven te beschouwen en om zowel onze eigen sociaal gevormde morele intuïties, als ook die van anderen, met het nodige wantrouwen te benaderen. We zijn daardoor als het ware 'van nature' geneigd om *common sense* percepties af te wijzen en contra-intuïtieve beschrijvingen te maken. Laten we dat voordeel uitbuiten.

Laat ik dan, tot slot, nog één keer terugkomen op de kwestie waarmee Lutz begon: feminisme en multiculturalisme en hun verhouding tot elkaar. 'In het koffiehuis verdraag ik geen seksisme, vrouwenbesnijdenis is bij mij taboe en redactrices met een hoofddoek komen er bij *Opzij* niet in', zegt Cisca Dresselhuys. Ik ben soms jaloers op die positie: als een cultuur seksistisch is dan verdient hij geen respect, maar dient hij bestreden te worden. Ook kan ik jaloers zijn op de positie van Helma Lutz: mul-

ticulturalisme is sociale ongelijkheid langs etnische lijnen bestrijden, discriminatie en racisme aan de kaak stellen. Spreken over seksistische tradities in andere culturen is afwijzing van niet-dominante normatieve opvattingen en uitsluiting van minderheidsgroepen. Beide standpunten zijn duidelijk, maar mijn positie is dat veel minder: ik ben een vrouw met een missie, sterker nog, ik ben een vrouw met twee missies in de wereld. Ik ben een feminist en een multiculturalist en dat maakt dat ik me soms hopeloos verscheurd voel. Wanneer ik denk dat een culturele praktijk schadelijk is voor vrouwen, dan wil ik dat duidelijk kunnen maken. Maar dan loop ik het risico mijn eigen normen aan anderen op te leggen; alsof zij zelf niet kunnen bepalen wat goed voor hen is. En bovendien loop ik het risico dat mijn spreken bijdraagt aan een verdere stigmatisering van minderheden als barbaarse anderen. Maar dan maar zwijgen lijkt me een nog slechtere optie. De opdracht en de uitdaging voor een feminist die tegelijk multiculturalist wil zijn, is voor mij dus om manieren van spreken te vinden die het mogelijk maken om kritisch en tegelijk solidair te zijn. Ik zou daarom ertoe willen oproepen om op zoek te gaan naar die manieren van spreken.

Noot

1. Met dank aan Betty de Hart en Sarah van Walsum die mij op de valreep bevestigden dat mijn gedachten op dit punt kloppen.

Literatuur

Commissie AVEM (2002). *Arbeidsdeelname vrouwen uit etnische minderheidsgroepen. Aanbeveling op maat.* Den Haag: E-quality.

Gilman, S. (1999). Barbaric rituals? In J. Cohen, M. Howard & M. Nussbaum (Eds.). *Is multiculturalism bad for women?* (pp. 53-58). Princeton: Princeton University Press.

Moller-Okin, S. (1999). Is multiculturalism bad for women? In: J. Cohen, M. Howard & M. Nussbaum (Eds.). *Is multiculturalism bad for women?* (pp. 7-26). Princeton: Princeton University Press.

Saharso, S. (2000). *Feminisme en multiculturalisme.* Utrecht: Forum.

Beeldmateriaal

H. Thijssen (1994). Women and Islam in Muslim Societies. Den Haag, 75.